

Analysis of the text and references in the Report Attributed to Zayd ibn Thabit on the Compilation of the Qur'an and the Merit of al-Sham

Elaheh Shahpasand¹ | Zahra Mollaei Eshqabad²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Qur'anic Sciences and Exegesis Department, Faculty of Quranic Sciences in Mashhad, University of Qur'anic Sciences and Thoughts. Mashhad, Iran. E-mail: shahpasand@quran.ac.ir
2. PhD student, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran. E-mail: zahra.eshqabad@gmail.com

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 23 September, 2024 Received in revised form 10 March, 2025 Accepted 13 March, 2025 Published online 23 September, 2025 Keywords: Narration, Zaid bin Thabit, Dating, Qur'an compilation, Virtue of al-Sham, Plague.	The report "We were with the Messenger of God (peace be upon him), compiling the Qur'an from parchments..." appears in Sunni hadith sources in three distinct versions. The first version includes both the compilation of the Qur'an and the praise of al-Shām. The second mentions only the Qur'anic compilation. The third contains solely the praise of al-Shām. Depending on which components are present, these versions have been cited either to support the idea of Qur'anic compilation during the Prophet's lifetime or to affirm the merit of al-Shām. This article analyzes the text and references of the narrative to date it. By incorporating historical contextual evidence, it concludes that its dissemination probably occurred in the early second century AH. This dating is based on the death of the principal transmission agent, Yazīd ibn Abī Ḥabīb (d. 128 AH), who serves as the common link across the report's chains of references. The core theme of the report is the praise of al-Shām. Given the proximity of its circulation to the decline of the Umayyad dynasty, the emergence of such reports appears to have served political purposes, namely reinforcing the Umayyad authority and encouraging migration to al-Shām. Notably, the Qur'anic compilation motif is found only in the versions narrated in Iraq, where it functions as a rhetorical prelude to the praise of al-Shām. This component seems to have been strategically introduced to prepare the audience, particularly in Iraq, for accepting the main theme of the report. In this context, the compilation motif serves not as a historical claim in its own right, but as a familiar narrative device to lend credibility to the praise of al-Shām.

Cite this article: Shahpasand, E., & Mollaei Eshqabad, Z. (2025). Analysis of the text and references in the Report Attributed to Zayd ibn Thabit on the Compilation of the Qur'an and the Merit of al-Sham. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 15(2), 147-166. DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.18765.3484>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.18765.3484>

Extended Abstract

Introduction

This article aims to date and analyze the report attributed to Zayd ibn Thābit. The report reads “We were with the Messenger of God (pbuh) compiling the Qur’an from parchments. When he said ‘Blessed is al-Shām’, we asked, ‘Why is that, O Messenger of God?’ He replied, ‘Because the angels of the Merciful have spread their wings over it’”. This report appears in Sunni hadith sources in three distinct versions. The first includes both the compilation of the Qur’an and the praise of al-Shām. The second mentions only the Qur’anic compilation. The third contains solely the praise of al-Shām. Depending on which components are present, these versions have been cited either to affirm the merit of al-Shām or to support the notion of Qur’anic compilation during the Prophet’s lifetime. Regardless of the actual extent of the Qur’anic compilation during the Prophet’s era, this study investigates whether the report was originally intended to convey such a message, and why two seemingly unrelated themes, i.e., Qur’anic compilation and the virtue of al-Shām, were conjoined.

Methodology

The study analyzes the text and references of the narrative, following the method proposed by Harald Motzki. This method allows for chronological assessment of reports without passing judgment on their authenticity, focusing instead on identifying the date and the chain of narrators. Additionally, the article incorporates historical contextual clues to better understand the motives behind the dissemination of the report. This issue, while not part of Motzki’s method, is treated separately.

Findings

Based on the death date of the common narrator of the three variants of the report, Yazīd ibn Abī Ḥabīb (d. 128 AH), the report is likely to have been circulated in the early second century AH. Given that Yazīd and his transmitters resided in Egypt, the report’s dissemination probably occurred there prior to his death. The core theme of the report is the praise of al-Shām. Its emergence coincides with the decline of the Umayyad state, suggesting that such reports were intended to bolster Umayyad legitimacy and encourage migration to al-Shām.

Interestingly, the Qur’anic compilation component appears only in Iraqi versions, serving as a prelude to the praise of al-Shām. In these versions, the compilation motif is marginal and functions as a familiar historical reference to make the praise of al-Shām more palatable, particularly to an Iraqi audience. It seems that, in Iraq, the acceptance of the report hinged on linking it to the Prophet’s involvement in Qur’anic compilation, whereas, in Egypt or al-Shām, such a link was unnecessary.

Thus, this report cannot be considered as a reliable or independent historical piece of evidence for Qur’anic compilation during the Prophet’s lifetime. Motzki’s dating of reports about the compilation under Abū Bakr and the official codification under ‘Uthmān places their dissemination in the first quarter of the second century AH, via Ibn Shihāb al-Zuhrī (d. 124

AH). Similarly, Seyfeddin Kara's analysis of reports about 'Alī's compilation suggests their spread through Ibn Sīrīn (d. 110 AH, Iraq) in the early second century AH.

While early Muslim consensus affirmed the occurrence of Qur'anic compilation, disagreement centered on identifying the first compiler. The temporal proximity and regional divergence of these two sets of reports reflect a cultural-political tension between Iraq and al-Shām. Medina, the center of reports about Abū Bakr and 'Uthmān, was a cultural stronghold of the Umayyads, whereas Iraq, the locus of reports about 'Alī, witnessed Abbasid propaganda emphasizing their closeness to the Prophet's family. This Iraq-Shām rivalry is also evident in some reports that praise al-Shām, suggesting that at least some of these narratives emerged during the political contention between the two regions.

Conclusion

Although the core of this report, i.e., praise of al-Shām, is likely to have been a fabrication, a text-reference analysis reveals its early second-century dissemination and the strategic variation of its components to suit the intellectual and cultural atmosphere of different regions. While most versions were shaped to affirm the merit of al-Shām, this does not undermine the plausibility of early Qur'anic compilation. Rather, the compilation motif was added as a familiar narrative device to facilitate the acceptance of the main theme. This supports the notion that early Qur'anic compilation was widely acknowledged among first-century Muslims, with debates focusing on the identity of the first compiler rather than the occurrence of compilation itself.

تحلیل اسناد - متن خبر زید بن ثابت درباره تألیف قرآن و فضل شام

الهه شاهپسند^۱ | زهرا ملائی عشق‌آباد^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه علوم قرآن و تفسیر، دانشکده علوم قرآنی مشهد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، مشهد، ایران. رایانامه: shahpasand@quran.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: zahra.eshqabad@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: این مقاله با هدف تاریخ‌گذاری و تحلیل خبر «نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرَّقَاعِ...» از زید بن ثابت انجام شده است. این خبر، با سه تحریر مختلف در منابع روایی آمده است. تحریر نخست، دارای دو مؤلفه تألیف قرآن و مدح شام است. در تحریر دوم، تنها مؤلفه تألیف قرآن و در تحریر سوم، فقط مؤلفه مدح شام ذکر شده است. تحریرهای مختلف این خبر بنابر اینکه از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده، برای اثبات جمع قرآن در حضور پیامبر (ص) یا فضیلت شام مورد استناد قرار گرفته است. روش پژوهش: این مقاله به روش تحلیل اسناد - متن به تاریخ‌گذاری این روایت پرداخته و علاوه بر آن، قرآن تاریخی را نیز مورد نظر داشته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۲	یافته‌ها: با توجه به سال مرگ حلقه مشترک اصلی این خبر، یعنی زید بن ابی‌حیب (م. ۱۲۸ ق)، انتشار این خبر به اوایل قرن دوم بازمی‌گردد. مضمون اصلی خبر بیان فضیلت شام است. با توجه به نزدیکی زمان رواج این روایت با زمان زوال دولت اموی، انتشار اخباری در بیان فضیلت شام، در راستای افزایش قدرت و استحکام بخشیدن به این دولت و تلاش برای افزایش مهاجرت و جذب افراد به این سرزمین صورت گرفته است؛ اما مؤلفه تألیف قرآن تنها در تحریرهای منتشر شده در عراق دیده می‌شود و به عنوان مقدمه و برای ایجاد زمینه ذهنی برای پذیرش فضل شام که در ادامه خبر آمده، مطرح شده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰	نتیجه‌گیری: گرچه غالب تحریرهای این خبر برای اثبات فضیلت شام صورت‌بندی شده‌اند، اما این مسأله موضوعاً به جمع زودهنگام قرآن ایرادی وارد نمی‌کند، چراکه ایجادکنندگان این تحریرها مؤلفه جمع قرآن را به عنوان یک خبر کهنه و برای ایجاد زمینه پذیرش مؤلفه مورد نظر خودشان که همان فضل شام است، به خبر افزوده‌اند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
تحلیل اسناد - متن اخبار، تاریخ‌گذاری، تألیف قرآن، فضیلت شام، طاعون.	

استناد: شاهپسند، الهه و ملائی عشق‌آباد، زهرا. (۱۴۰۴). تحلیل اسناد - متن خبر زید بن ثابت درباره تألیف قرآن و فضل شام. کتاب قیّم، ۱۵ (۲)، پیاپی: ۳۳، ۱۶۶-۱۴۷.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.18765.3484>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

خبر «بینما نحن حول رسول الله صلى الله عليه وسلم نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرَّقَاعِ، إِذْ قَالَ: طُوبَى لِلشَّامِ...» (ابن ابی شیبیه، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۱۱۰) از زید بن ثابت که بیانگر تألیف قرآن از رقاع در حضور پیامبر اکرم (ص) است، در دوره معاصر به عنوان یکی از دلایل جمع قرآن در زمان پیامبر (ص) مورد استفاده قرار می‌گیرد (عتر، ۱۴۱۴، ص ۱۶۸؛ دیب البغاء و دیب مستو، ۱۴۱۸، ص ۷۱؛ الحسن، ۱۴۲۱، ص ۱۵۶). این روایت با توجه به تحریرهای مختلفی که دارد، در منابع روایی، ذیل ابواب متفاوتی نقل شده است؛

اول) باب اخبار زید بن ثابت است که شیوة معمول در مسانید است و می‌توان در مسند ابن ابی شیبیه (م. ۲۳۵ ق) و مسند احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ ق) شاهد آن بود (ابن ابی شیبیه، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۱۱۰؛ احمد بن حنبل، ۱۴۲۱، ج ۳۵، ص ۴۸۴).

دوم) باب فضیلت جهاد است که تنها در المصنف ابن ابی شیبیه (م. ۲۳۵ ق) سابقه دارد (ابن ابی شیبیه، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۱۸). سوم) ابواب مربوط به فضایل سرزمین و اهل شام است، با عناوینی همچون «ما جاء في أهل الشام» (ابن ابی شیبیه، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۴۰۹)، «فضائل قوم شتی من أهل الشام» (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۹۰۶)، «باب في فضل الشام و اليمین» (ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۶، ص ۲۲۸) و «باب في ذكر فضائل الشام و لحلب و بلادها منها أوفر الأقسام» (ابن عدی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۴۰). در منابع روایی، اخبار متعددی در مدح یا ذم برخی شهرها وجود دارد. یکی از سرزمین‌هایی که روایات زیادی در مدح آن وارد شده، شام است، چنانکه در منابع روایی کهن، شاهد ابوابی با عنوان «فضائل الشام» هستیم (برای نمونه، نک: ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۶، ص ۲۲۸؛ ابن عدی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۳۵). تعداد این روایات به اندازه‌ای است که برخی قدما به تک‌نگاری‌هایی در این زمینه دست زدند، از جمله «فضائل الشام و دمشق» ابوالحسن ربیع (م. ۴۴۴ ق) و «فضائل الشام» عبدالکریم سمعانی (م. ۵۶۲ ق). این قبیل روایات در برخی منابع معاصر اهل سنت مجعول و معاویه بیش از همه مسبب آن شمرده شده است (ابوری، ۱۹۵۷، ص ۱۰۰).

چهارم) باب تألیف قرآن است (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۷، ص ۱۴۷). در برخی منابع، این خبر در باب‌هایی با عنوان «ذكر إباحة تأليف العالم كتب الله جل و علا» (ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۲۰) یا «فصل في ترك خلط سورة بسورة» (بیهقی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۳۲) ذکر شده است. چنین عنوان‌هایی در آثار قرن چهارم به بعد مشاهده می‌شود و در منابع پیش از آن، بی‌سابقه است.

حاکم نیشابوری (م. ۴۰۵ ق) در ابتدای کتاب التفسیر «المستدرک» مطالبی درباره نزول قرآن، قرائات و صحابه‌ای که قرآن را جمع کرده‌اند، مطرح کرده و با استناد به این روایت، جمع قرآن را سه مرحله‌ای دانسته است. مرحله اول در زمان حضور پیامبر (ص)، مرحله دوم در زمان ابوبکر و جمع سؤم که به ترتیب سور مربوط می‌شد، در زمان عثمان صورت گرفت (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۲۴۹). وی در جایی دیگر، عبارت «كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرَّقَاعِ» را دلیل واضحی بر جمع قرآن در حضور پیامبر (ص) دانسته است (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۶۶۸). به همین ترتیب، این روایت در دوره معاصر به کتب علوم و تاریخ قرآن راه یافته و دو گونه برداشت از آن ارائه شده است؛ نخست اینکه تمام آیات قرآن در زمان حیات پیامبر (ص) کتابت شده است (البته، نه لزوماً در یک مصحف) (کردی، ۱۳۶۵، ص ۲۱). دوم اینکه چینش آیات در سوره‌ها توقیفی بوده و به دستور پیامبر (ص) انجام شده است (زرقانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۰۳؛ کردی، ۱۳۶۵، ص ۶۲).

یکی از مؤلفه‌های مهم این خبر، تألیف قرآن در حضور پیامبر (ص) است. ریشه «ألف» در زبان عبری به معنای انس گرفتن و دوست شدن و در زبان‌های آرامی و سریانی به معنای یاد دادن و یادگرفتن به کار رفته است (مشکور، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۳۱). این ریشه در زبان عربی به معنای جمع کردن (ابن درید، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۱۰۹۱) و ضمیمه کردن اجزای یک شیء به یکدیگر است (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۳۳۶). راغب اصفهانی این جمع کردن را به رعایت ترتیب مقید کرده است (راغب، ۱۴۱۲، ص ۸۱). با توجه به معنای لغوی تألیف، آنچه در ابتدا به ذهن متبادر می‌شود، دلالت خبر محل بحث بر جمع قرآن در زمان حیات پیامبر (ص) است.

این کلمه در موارد دیگری نیز، ناظر به ترتیب سوره‌ها به کار رفته است. به عنوان مثال، در گفتگوی میان عایشه (م. ۵۸ ق) و فردی عراقی به نقل از یوسف بن ماهک، فرد عراقی از عایشه خواست مصحفش را به او نشان دهد و در پاسخ به پرسش از علت درخواستش گفت: «لَعَلِّي أَوَّلُ الْقُرْآنِ عَلَيْهِ، فَإِنَّهُ يُقْرَأُ غَيْرَ مُؤَلَّفٍ» (بخاری، ۱۴۲۲، ج ۶، ص ۱۸۵). سخن عایشه در ادامه گفتگو، ناظر به ترتیب نزول سوره‌هاست.

کاربرد دیگر، تعبیری در خطبه حجاج بن یوسف ثقفی (م. ۹۵ ق) است که مخاطبان را به تألیف قرآن، مانند تألیف جبرئیل توصیه کرده است: «أَلْفُوا الْقُرْآنَ كَمَا أَلَفَهُ جَبْرِيلُ» (مسلم، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۹۴۲). در برخی تحریرهای خبر اخیر، بعد از این جمله چنین آمده است: «السُّورَةُ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا الْبَقْرَةُ، السُّورَةُ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا آلُ عِمْرَانَ، السُّورَةُ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا النِّسَاءُ» (نک: ابویعلی، ۱۴۰۴، ج ۸، ص ۴۷۷؛ ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۱۸۵؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۷۷) و در برخی دیگر اینگونه ذکر شده است: «السُّورَةُ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا الْبَقْرَةُ وَالسُّورَةُ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا النِّسَاءُ وَالسُّورَةُ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا آلُ عِمْرَانَ» (مسلم، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۹۴۲؛ بیهقی، ۱۴۲۴، ج ۵، ص ۲۱۰). یادکرد اسامی سور با عبارت «السُّورَةُ الَّتِي يُذَكِّرُ فِيهَا...» نشان از کهنگی متن خبر دارد. گرچه قاضی عیاض تقدّم نساء بر آل عمران در تحریر اخیر را دالّ بر آن گرفته است که مقصود حجاج ترتیب آیات در سوره می باشد (نوی، ۱۳۹۲، ج ۹، ص ۴۳)؛ اما اگر تحریر اول را اصل بدانیم، ترتیب سور را به ذهن می‌رساند. (برای برخی دیدگاه‌ها درباره مدلول اصطلاح جمع قرآن، ر.ک: حسینی‌زاده، ۱۳۹۲، سراسر اثر؛ کاظمی و دیگران، ۱۴۰۲، سراسر اثر).

در ادامه خبر اخیر، أعمش (م. ۱۴۸ ق) که راوی خبر است، گزارش می‌دهد که آن را به ابراهیم نخعی (م. ۹۶ ق) گفته و او حجاج را به خاطر این سخن دشنام داده است. ابراهیم نخعی، شاگرد شاگرد ابن مسعود است و ترتیب سور در مصحف ابن مسعود چنین گزارش شده است: بقره، نساء، آل عمران و... (ابن ندیم، ۱۴۱۷، ص ۴۳). بنابراین، ممکن است سخن حجاج، ناظر به ترتیب سوره‌ها باشد و او این ترتیب را که همان ترتیب مصحف عثمانی و بر خلاف مصحف ابن مسعود است، ترتیبی از ناحیه جبرئیل دانسته است. در عین حال، ساینای که در مقاله خود، مجموع قرائن را دالّ بر نهایی شدن متن قرآن پیش از زمان حجاج می‌داند، واژه تألیف در خبر حجاج را ناظر به تلاوت قرآن دانسته با این مؤید که او این سخن را روی منبر و برای عموم مردم گفته است (Sinai, 2014, p.283). برخی دانشمندان برای رفع تعارض میان روایت محلّ بحث زید و دیگر روایات مربوط به جمع قرآن در دوره ابوبکر و عثمان، تألیف در این روایت را چنین آیات در سوره‌ها معنا کرده‌اند که با ارشاد پیامبر (ص) انجام می‌گرفت و ایشان نیز این چنین را از جبرئیل دریافت می‌نمود (زرقانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۰۳). از این رو، این روایت برای اثبات توقیفی بودن چنین آیات در سوره‌ها مورد استناد قرار گرفته است (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۷، ص ۱۴۷ و ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۹۵؛ سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۲۱۴). علاوه بر این، برخی معاصران معتقدند، تألیف در این روایت علاوه بر چنین آیات، چنین سوره‌ها را نیز شامل می‌شود (صبحی صالح، ۱۹۷۷، ص ۷۰). در مقابل، علامه طباطبایی معتقد است، این روایت خبر از کتابت وحی می‌دهد و هیچ دلالتی بر چنین آیات یا سوره‌ها ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۱۲۱).

این مقاله در پی پاسخ به سؤالات ذیل است: این خبر در چه زمانی منتشر شده است؟ تحریرهای مختلف آن در چه مکانی رواج یافته‌اند؟ صورت اصلی خبر کدام است و در اصل برای انتقال کدام مضمون شکل گرفته است؟ ارتباط این خبر با هر کدام از دو مؤلفه موجود در تحریرهای مختلف آن، یعنی تألیف قرآن و فضیلت شام چیست؟

با توجه به تحریرهای متفاوت این روایت در منابع، این مقاله با تاریخ‌گذاری روایت به روش تحلیل اسناد - متن، زمان و مکان رواج آن و در صورت امکان، صورت اصلی خبر و مسئول تغییر در دیگر تحریرها را تعیین خواهد نمود. همچنین، با توجه به وجود مؤلفه تألیف قرآن در حضور پیامبر (ص) و کاربرد این روایت به عنوان یکی از مستندات جمع قرآن در زمان ایشان، باید دید تا چه اندازه می‌توان این خبر را ناظر به مسأله جمع قرآن دانست. با توجه به اختلافاتی که درباره زمان جمع قرآن وجود دارد، بررسی روایات

ناظر به این مسأله اهمیت می‌یابد.

۲. پیشینه تحقیق

تاریخ‌گذاری اخبار جمع قرآن با روش تحلیل اسناد - متن، پیش از این توسط موتسکی^۱ (م. ۲۰۱۹م) به انجام رسیده است. وی روایات ناظر به جمع قرآن در زمان ابوبکر و عثمان را مورد بررسی قرار داد و به این نتیجه رسید که این اخبار در اواخر قرن اول منتشر شده است (موتسکی، ۱۳۹۲، سراسر اثر)؛ اما درباره خبر مورد بحث تا کنون چنین تحلیلی صورت نگرفته است. علاوه بر این، پژوهش حاضر تحلیلی تاریخی را نیز به نتایج حاصل از تحلیل اسناد-متن ضمیمه کرده است که نتایج جالب توجهی ارائه می‌دهد (برای نمونه‌ای از انضمام تحلیل تاریخی به تحلیل اسناد-متن اخبار ناظر به تاریخ قرآن، نک: شاهپسند، ۱۳۹۸، سراسر اثر).

درباره اخبار فضایل شام نیز پژوهش‌هایی انجام شده است. صلاح الدین منجد در مقدمه خود بر کتاب «فضائل الشام ودمشق» ربیعی، برخی از روایات این کتاب را ساختگی دانست و عواملی همچون اختلافات میان بنی امیه و شیعیان امام علی (ع)، تعصب مردم شام نسبت به امویان و حکومت آنها، انتقال خلافت از دمشق به بغداد و پس از آن به قاهره و اختلاف میان قیس و یمن را به عنوان سبب وضع این احادیث بیان کرد (ربیعی، ۱۹۵۰، ص ۱۰). در مقالات «از شام تاریخی تا شام آخر الزمانی» (جعفریان، ۱۳۹۲، سراسر اثر) و «انگیزه‌های سیاسی در جعل روایات مدح و ذم بلاد» (کریمی، ۱۳۸۹، سراسر اثر) نیز، اینگونه روایات مجعول خوانده شده و برخی انگیزه‌ها و دلایل برای جعل و نشر آنها مطرح شده است.

۳. تاریخ‌گذاری اخبار

خبر مورد بحث را زید بن ثابت از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده است. «زید بن ثابت - عبد الرحمان بن شماسه - یزید بن ابی حبیب»، قسمت مشترک اسانید این اخبار است (نک: ادامه مقاله) که به صورت کوتاه معرفی می‌شوند.

زید بن ثابت (م. ۴۵۵ ق) هنگام هجرت پیامبر (ص) به مدینه، یازده سال داشت (کلاباذی، ۱۴۰۷، ص ۲۵۶). در میان صحابه، او بیش از همه به کتابت وحی اشتغال داشت و کاتب بسیاری از نامه‌های پیامبر (ص) نیز بود. زید و ابی بن کعب، وحی و نامه‌های پیامبر (ص) را کتابت می‌کردند و هنگام حضور نداشتن ابی، زید این وظیفه را انجام می‌داد (ابن عبد البر، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۶۸). وی که کاتب ابوبکر و عمر نیز بود (ابن عبد البر، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۵۳۸)، نزد خلفای سه‌گانه جایگاه بالایی داشت و در ماجرای سقیفه، یکی از مدافعان ابوبکر برای خلافت بود و انصار را برای بیعت با او تشویق کرد (احمد بن حنبل، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۴۸۹). عمر و عثمان در قضاوت، افتاء، فرائض و قرائت، کسی را بر او مقدم نمی‌دانستند. عمر بن خطاب، زید را در مقام قضاوت گماشته بود و معمولاً در سفرهایش یا او را با خود همراه می‌کرد یا به جانشینی خود در مدینه می‌گماشت (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۷۴). در سفری که عمر به شام رفته بود و در جاییه سخنرانی کرد، زید نیز همراه او بود (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۱۹، ص ۲۹۶).

عبد الرحمان بن شماسه (م. ۱۰۱ ق) اهل دمشق بود (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۳، صص ۴۳۳-۴۳۴). وی از زید بن ثابت سماع حدیث داشته است. ابن حبان نام او را در «الثقات» آورده (ابن حبان، ۱۳۹۳، ج ۵، ص ۹۶) و ابن سعد او را صالح الحدیث شمرده است (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۳۵۳).

یزید بن ابی حبیب (م. ۱۲۸ ق) راوی ابن شماسه نیز، مفتی مصر بود و از سوی عمر بن عبد العزیز اموی، در این جایگاه فعالیت می‌کرد (ابن یونس صدفی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۰۹). ابن سعد او را توثیق کرده است. وی در دوران خلافت مروان بن محمد آخرین خلیفه اموی درگذشت (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۳۵۶). پس از آن، سه نفر این خبر را از ابن ابی حبیب نقل کرده‌اند: یحیی بن ایوب،

^۱ . Motzki

ابن لهیعه و عمرو بن حارث (نک. ادامه مقاله).

در ادامه، مجموع این تحریرها بر اساس مؤلفه‌های تشکیل دهنده متن اخبار در سه دسته مورد بررسی قرار خواهند گرفت. گفتنی است، امکان نقل راویان موجود در اسانید تحریرهای مورد بررسی از یکدیگر، بر اساس سال وفات، محل زندگی و دیگر اطلاعات زندگی‌نامه‌ای، مورد بررسی قرار گرفته است، اما از ذکر مفصل آن در اینجا خودداری شده و به یادکرد سال و محل درگذشت راوی در نمودار و جلوی نام او اکتفا شده است.

۳-۱. اخبار مشتمل بر «تألیف قرآن و فضل شام»

تحریرهای این دسته، مشتمل بر هر دو مؤلفه تألیف قرآن و فضل شام بوده و از دو تن از راویان ابن ابی حبيب نقل شده است. بیشتر آنها از یحیی بن ایوب و یک تحریر هم از ابن لهیعه است. در اینجا برای پرهیز از تکرار متن عربی تحریرها، در تحریر اول متن کامل نقل و در بقیه آنها، به گزارش محتوایی که ذیل عنوان تحلیل متن آمده است، اکتفا می‌شود.

الف) نا یحیی بن إسحاق، نا یحیی بن ایوب، عن یزید بن أبی حبيب، أنا عبد الرحمن بن شماسه، عن زید بن ثابت، قال: «بینما نحن حول رسول الله صلى الله عليه وسلم نُؤْلَفُ القرآن من الرِّقَاعِ، إذ قال: طُوبَى لِلشَّامِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ. فَقُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا ذَاكَ؟ قال: إِنَّ مَلَائِكَةَ الرَّحْمَنِ بِاسْطِةٍ أَجْنَحَتْهَا عَلَيْهَا» (ابن ابی شیبہ، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۱۱۰ و ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۱۸).

ب) حدثنا یحیی بن إسحاق، أخبرنا یحیی بن ایوب، حدثنا یزید بن أبی حبيب، أن عبد الرحمن بن شماسه، أخبره أن زید بن ثابت، قال: ... (احمد بن حنبل، ۱۴۲۱، ج ۳۵، ص ۴۸۴).

پ) حدثنا أبو النضر محمد بن محمد بن يوسف الفقيه، ثنا عثمان بن سعيد الدارمي، وبشر بن موسى الأسدي، والحارث بن أبي أسامة التميمي، قالوا: ثنا یحیی بن إسحاق السَّيْلَحِيْنِي، ثنا یحیی بن ایوب، حدثني یزید بن أبی حبيب، أن عبد الرحمن بن شماسه، حدّثه عن زید بن ثابت، رضي الله عنه، قال: ... (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۲۴۹).

ت) حدثنا أبو بكر أحمد بن محمد بن عمر المنكدری، ثنا أبو سعيد هو الحسن بن علي، ثنا أبو زكريا یحیی بن إسحاق سنة ثلاثة و مائتين، ثنا یحیی بن ایوب، عن یزید بن أبی حبيب، أن عبد الرحمن بن شماسه حدّثه، عن زید بن ثابت قال: ... (مقدسی، بی تا، ص ۲۴۸).

ث) حدثنا بشر بن موسى ثنا یحیی بن إسحاق السَّيْلَحِيْنِي ثنا یحیی بن ایوب عن یزید بن أبی حبيب عن عبد الرحمن بن شماسه أخبره یحیی عن زید بن ثابت قال: ... (طبرانی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۵۸).

ج) فاطمة بنت ناصر العلوية قالت أنبأنا أبو القاسم إبراهيم بن منصور أنبأنا أبو بكر بن المقرئ أنبأنا أبو يعلى الموصلي قال أنبأنا أبو خيثمة قال نا یحیی بن إسحاق نا یحیی بن ایوب أنبأنا وقال أحمد حدثنا یزید بن أبی حبيب أن عبد الرحمن بن شماسه أخبره أن زید بن ثابت قال: ... (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۶).

چ) حدثنا أبو عبد الله محمد بن يعقوب الحافظ، ثنا إبراهيم بن عبد الله السعدي، ثنا وهب بن جرير، ثنا أبي، سمعت یحیی بن ایوب، يحدث عن یزید بن أبی حبيب، عن عبد الرحمن بن شماسه، عن زید بن ثابت رضي الله عنه، قال: ... (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۲۴۹).

ح) حدثنا محمد بن بشار، قال: حدثنا وهب بن جرير، قال: حدثنا أبي، قال: سمعت یحیی بن ایوب، يحدث عن یزید بن أبی حبيب، عن عبد الرحمن بن شماسه، عن زید بن ثابت، قال: ... (ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۶، ص ۲۲۸).

خ) أخبرنا أبو المظفر عبد المنعم بن عبد الكريم بن هوازن القشيري وأبو محمد إسماعيل بن عبد الرحمن الغازي قال أنبأنا أحمد بن منصور بن خلف أنبأنا أبو طاهر محمد بن الفضل بن خزيمة أنبأنا جدي محمد بن إسحاق... أخبرتنا فاطمة بنت ناصر بن الحسن

العلویه قالت قرئ علی أبي القاسم إبراهيم بن منصور بن إبراهيم وأنا حاضرة أنبأنا أبو بكر محمد بن إبراهيم بن المقرئ أنبأنا أبو يعلى الموصلي حدثنا عبد الأعلى هو ابن حماد أنبأنا وهب بن جرير حدثني أبي قال سمعت يحيى بن أيوب يحدث عن يزيد بن أبي حبيب عن عبد الرحمن بن شماسه عن زيد بن ثابت قال: ... (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۵).
(د) حدثنا أبو الزنباع روح بن الفرج ثنا عمرو بن خالد الحراشي ثنا ابن لهيعة عن يزيد بن أبي حبيب أنه سمع ابن شماسه يخبر عن زيد بن ثابت قال: ... (طبرانی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۵۸).

۳-۱-۱. تحلیل اسناد

تحریرهای (الف) تا (خ) از یحیی بن ایوب نقل شده‌اند. یحیی بن ایوب غافقی، خود مصری است؛ اما راویان او در طبقات بعد، غیر مصری و غالباً عراقی هستند. یحیی بن اسحاق سیلجینی و جریر بن حازم راویان مستقیم یحیی بن ایوب هستند. با توجه به سفر این دو راوی برای سماع حدیث به مصر (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۶۴، ص ۵۶؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۴، ص ۳۲۰) و معرفی یحیی بن ایوب به عنوان یکی از چهره‌های اهل بصره، که خود بر حضور طولانی مدت او در عراق دلالت دارد (ابن حجر، ۱۴۰۴، ج ۱۱، ص ۱۶۴)، امکان انتقال روایت از یحیی به راویان عراقی وجود دارد. برخی شاخه‌ها نیز، بعد از راویان عراقی به راویان ایرانی ختم شده‌اند که نشان می‌دهد، برخی از این تحریرها، بعداً به ایران منتقل شده‌اند. تنها تحریر (د) است که از ابن لهیعه نقل شده و مشتمل بر دو مؤلفه کتابت وحی و فضل شام است. دیگر تحریرهای ابن لهیعه، تنها فضل شام را در بردارد.
اسانید خبر یحیی بن ایوب در نمودار آتی نشان داده شده است. در نمودار اسانید در روش تحلیل اسناد - متن، معمولاً نقل غیرمتصل را با نقطه چین یا خط چین نشان می‌دهند؛ اما در این مقاله برای نشان دادن تفاوت‌های متنی از نقطه چین و خط چین استفاده شده است. در اینجا، اتصال با خط چین نشان‌دهنده تحریرهایی است که هر دو مؤلفه متنی را در بردارند.

۳-۱-۲. تحلیل متن

تحریرهای این گروه دو مؤلفه دارد؛ اولی، «تألیف قرآن از رقاع در حضور پیامبر(ص)» است که در آن، راوی به حالت و وظیفه خویش در محضر رسول خدا(ص) اشاره کرده است. دومی، «سخن پیامبر(ص) درباره مدح شام، پرسش راوی از دلیل آن و پاسخ مدح‌آمیز پیامبر(ص)» است. پرسش و پاسخ اخیر، محتوا را کاملاً از موضوع تألیف قرآن خارج کرده و به سوی فضیلت شام می‌برد که نشان می‌دهد، مؤلفه اول، مقدمه بیان مؤلفه دوم، یعنی فضیلت شام بوده است.

در مؤلفه اول، راوی در برخی تحریرها با عبارت «کتا حول رسول الله» (الف، ب، ت، ج) و در برخی دیگر با «بینا نحن عند رسول الله» (پ، چ، ح) حضورش نزد پیامبر(ص) را اعلام کرده است. استفاده از ضمیر جمع «نا» و «نحن» راوی را در بین دیگر مؤلفان قرآن به تصویر می‌کشد که همه با هم، سخن بعد از آن را از پیامبر(ص) شنیده‌اند. در ادامه، تعبیر منقول از زید، تألیف قرآن از رقاع است. شبیه به این تعبیر در اخبار جمع ابوبکر از زید نقل شده است؛ با این تفاوت که در همه تحریرهای آن اخبار از تعبیر «جمع» قرآن از رقاع استفاده شده است (برای نمونه، نک: بخاری، ۱۴۲۲، ج ۶، ص ۷۱)؛ اما در تمام تحریرهای منقول از یحیی بن ایوب، تعبیر «تألیف» استفاده شده است. تنها یک تحریر از ابن لهیعه است که تعبیر «کتابت وحی» را به کار برده است.

بعد از توصیف فضای صدور توسط مؤلفه اول، مؤلفه دوم با کلمه «فقال» (ح، خ، د) یا «إذ قال» (الف تا چ) شروع شده است که نشان می‌دهد، راوی بر مقارنت این سخن پیامبر(ص) با عمل تألیف قرآن از سوی آنان تأکید دارد. آنگاه، عبارت «طوبی للشم» از پیامبر(ص) نقل شده است. در تحریر (الف)، این گفته با قید «ثلاث مَرَّات» مورد تأکید قرار گرفته است. «طوبی» از ریشه (طیب) گرفته شده است و در ترکیب «طوبی للشم» وجهه دعایی پیدا می‌کند؛ یعنی آنان را زندگی طیب و خیر و خوشی باد (فیومی، ۱۴۱۴،

ج ۲، ص ۳۸۲). بعد از این، راوی با همان شناسه جمع ادامه می‌دهد: ما پرسیدیم: ای رسول خدا. این (فضیلت شام) از چه جهت است؟ و پاسخ چنین داد: «إن ملائكة الرحمن باسطوا أجنحتها عليها» (ج).

تعبیر «وضع/ بسط أجنحة الملائكة لـ...» در احادیث نبوی، درباره طالب علم به کار رفته و در همین احادیث، نشانه خشنودی فرشتگان از طلب علم شمرده شده است (صنعانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۰۵؛ طبرانی، ۱۴۰۴، ج ۸، ص ۶۴)؛ اما تعبیر «بسط أجنحة الملائكة علی...» تنها در همین خبر قابل مشاهده است. غیر از تحریر (ت) که از تعبیر «ملائكة الفجر» استفاده کرده است، بقیه تحریرها مشتمل بر تعبیر «ملائكة الرحمن» هستند. تعبیر «ملائكة الرحمة» در احادیث، معمولاً در مقابل «ملائكة العذاب» و در بافت سخن از احوال پس از مرگ به کار رفته است (ابن ابی شیبیه، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۶۳؛ ابوالشیخ اصفهانی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۹۲۰)؛ ولی عبارت «ملائكة الرحمن» در متون حدیثی اهل سنت، غالباً فقط در تحریرهای همین خبر دیده می‌شود؛ البته، در متون ادبی اواخر قرن پنجم به بعد، در بافت‌های دیگری نیز به کار رفته است که معنایی نزدیک به «ملائكة الرحمة» را به دست می‌دهد (ابوحیان توحیدی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۱۶؛ ابن کتانی، ۱۹۸۱، ص ۲۰۰؛ نویری، ۱۴۲۳، ج ۷، ص ۱۹۱).

تعبیر «ملائكة الرحمن» در احادیث شیعه که صدور متأخرتری دارند، قابل مشاهده است (نک: ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۹۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۳۵۰؛ کلینی، ۱۴۲۹، ج ۷، ص ۲۴۱ و ج ۱۵، ص ۱۲۴). کاربرد آن در شعر سید اسماعیل حمیری (۱۰۵-۱۷۳ ق)، شاعر معاصر با امام صادق (ع) نیز نشان می‌دهد، این تعبیر از ملائکه، نزول الطاف، هدایا و ... از جانب خدا را تداعی می‌کند: «كانت ملائكة الرحمن دائبة يهبطن نحوك بالألطف والتحف» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۲۳۳).

در تحریر ابن لهیعه (د) که تنها با یک سند نقل شده، علاوه بر مدح شام، کتابت وحی در حضور پیامبر (ص) نیز ذکر شده است. متن این تحریر، شبیه به دیگر تحریرهاست؛ اما در به کار بردن کلمات، با آنها تفاوت دارد. در این تحریر به جای عبارت «تؤلف القرآن من الرقاع»، عبارت «نكتب الوحی» آمده است که به وضوح بر نگارش پاره‌های قرآن دلالت دارد. همچنین، به جای «بسط أجنحة» (باسطوا أجنحتها) که در دیگر تحریرهای ابن لهیعه (۳-۳) آمده است، از تعبیر «نشر أجنحة» (ناشرة أجنحتها) استفاده شده است.

۲-۳. اخبار مشتمل بر «تألیف قرآن»

این گروه تنها مشتمل بر مؤلفه «تأکید گوینده بر تألیف قرآن از رقاع در حضور پیامبر (ص)» است و سخنی از مدح شام به میان نمی‌آورد. این گروه تنها دو تحریر دارد که هر دو از یحیی بن ایوب نقل شده‌اند:

الف) أخبرنا أبو يعلى حدثنا عبد الأعلى حدثنا وهب بن جرير حدثني أبي قال سمعت يحيى بن أيوب يحدث عن يزيد بن أبي حبيب عن عبد الرحمن بن شماسه عن زيد بن ثابت قال: كنا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم نُؤلفُ القرآن من الرقاع (ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۲۰).

ب) حدثنا أبو سهل أحمد بن محمد بن زياد النحوي، ثنا ابن أبي طالب، ثنا وهب بن جرير بن حاز، ثنا أبي، قال: سمعت يحيى بن أيوب، يحدث عن يزيد بن أبي حبيب، عن عبد الرحمن بن شماسه، عن زيد بن ثابت رضي الله عنه، قال: ... (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۶۶۸).

۱-۲-۳. تحلیل اسناد

این گروه تنها دو تحریر دارد که هر دو را جریر بن حازم از یحیی بن ایوب نقل کرده است. یحیی بن ایوب راوی بیشتر اخبار دومؤلفه‌ای است (ر.ک: ۱-۳). سند این دو خبر در نمودار با خط ممتد نشان داده شده است.

۳-۲-۲. تحلیل متن

متن هر دو تحریر با همان صورت‌بندی «كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرِّقَاعِ» بیان شده که شبیه به بافت صدور است که اخبار دسته قبل برای فضیلت شام مطرح کرده بودند. بر این اساس، به نظر می‌رسد، صورت اصلی خبر دارای هر دو مؤلفه بوده و نویسندگان جوامع حدیثی آن را به تناسب عنوان باب تقطیع کرده‌اند؛ چه اینکه ابن حبان آن را در باب «ذکر اباحه تألیف العالم کتب الله جلّ و علا» آورده است (ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۲۰) و البته، چون حدیث دیگری در این باب نیست، برای کشف درک ابن حبان از معنای «تألیف» قرینه‌ای نداریم. حاکم نیز، این خبر را در کتاب التفسیر «المستدرک» آورده است (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۶۶۸).

۳-۳. اخبار مشتمل بر «فضل شام»

تحریرهای این گروه تنها مشتمل بر مؤلفه مدح شام است و نه تحریر دارد که از دو راوی نقل شده‌اند؛ ابن لهیعة که چهار راوی، آن را از او نقل کرده‌اند (الف) تا (ج) و عمرو بن حارث با یک راوی (چ) تا (خ).

الف) حدثنا حسن، حدثنا ابن لهيعة، حدثنا يزيد بن أبي حبيب، عن ابن شماس، عن زيد بن ثابت، قال: بينما نحن عند رسول الله صلى الله عليه وسلم يوماً حين قال: «طوبى للشام، طوبى للشام». قلت: ما بال الشام؟ قال: «الملائكة باسطوا أجنحتها على الشام» (احمد بن حنبل، ۱۴۲۱، ج ۳۵، ص ۴۸۳).

ب) فأخبرتني به فاطمة بنت ناصر العلوية قالت قرئ على أبي قاسم سبط بحرويه أنبأنا أبو بكر بن المقرئ أنبأنا أبو عبله بن يحيى يعلى نا داود بن رشيد نا الوليد بن مسلم عن ابن لهيعة عن يزيد بن أبي حبيب عن عبد الرحمن بن شماس عن زيد بن ثابت قال:.... (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۷).

پ. أخبرنا عبد الوهاب بن عبد الله أنبأنا أبو القاسم علي بن يعقوب حدثنا محمد بن إسحاق حدثنا هشام بن عمار حدثنا الوليد حدثنا ابن لهيعة عن يزيد بن أبي حبيب عن عبد الرحمن بن شماس عن زيد بن ثابت قال: سمعتُ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم يقول:.... (ربيعی، ۱۹۵۰، ص ۸).

ت) أخبرنا أبو نصر عبد الوهاب بن عبد الله المري حدثنا أبو علي الحسين بن إبراهيم بن جابر الفرائضي حدثنا أبو سعيد محمد بن أحمد بن فياض حدثنا عبد الرحمن بن إبراهيم دحيم حدثنا الوليد حدثنا ابن لهيعة عن يزيد بن أبي حبيب عن عبد الرحمن بن شماس عن زيد بن ثابت قال:.... (ربيعی، ۱۹۵۰، ص ۴).

ث) حدثني أبو الطاهر أحمد بن عمرو ومحمد بن [أبي] زكير عن ابن وهب عن ابن لهيعة وعمرو بن الحارث عن يزيد بن أبي حبيب عن ابن شماس حدثه أنه سمع زيد بن ثابت يقول:.... (فسوی، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۳۰۱).

ج) وأخبرنا أبو محمد عبد الله بن بكر الطبراني الزاهد بالأقواخ حدثنا العباس بن الحارس بن الصباح النابلسي حدثنا بكر بن سهل الدمياطي حدثنا عبد الله بن لهيعة حدثنا يزيد بن أبي حبيب عن عبد الرحمن [بن] شماس المهری عن زيد بن ثابت الأنصاري قال:.... (ربيعی، ۱۹۵۰، ص ۱۰).

چ) حدثني أبو الطاهر أحمد بن عمرو ومحمد بن [أبي] زكير عن ابن وهب عن ابن لهيعة وعمرو بن الحارث عن يزيد بن أبي حبيب عن ابن شماس حدثه أنه سمع زيد بن ثابت يقول:.... (فسوی، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۳۰۱).

ح) حدثنا أحمد بن رشدين المصري ثنا حرملة بن يحيى ثنا ابن وهب أخبرني عمرو بن الحارث عن يزيد بن أبي حبيب عن ابن شماس أنه سمع زيد بن ثابت يقول:.... (طبرانی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۵۸).

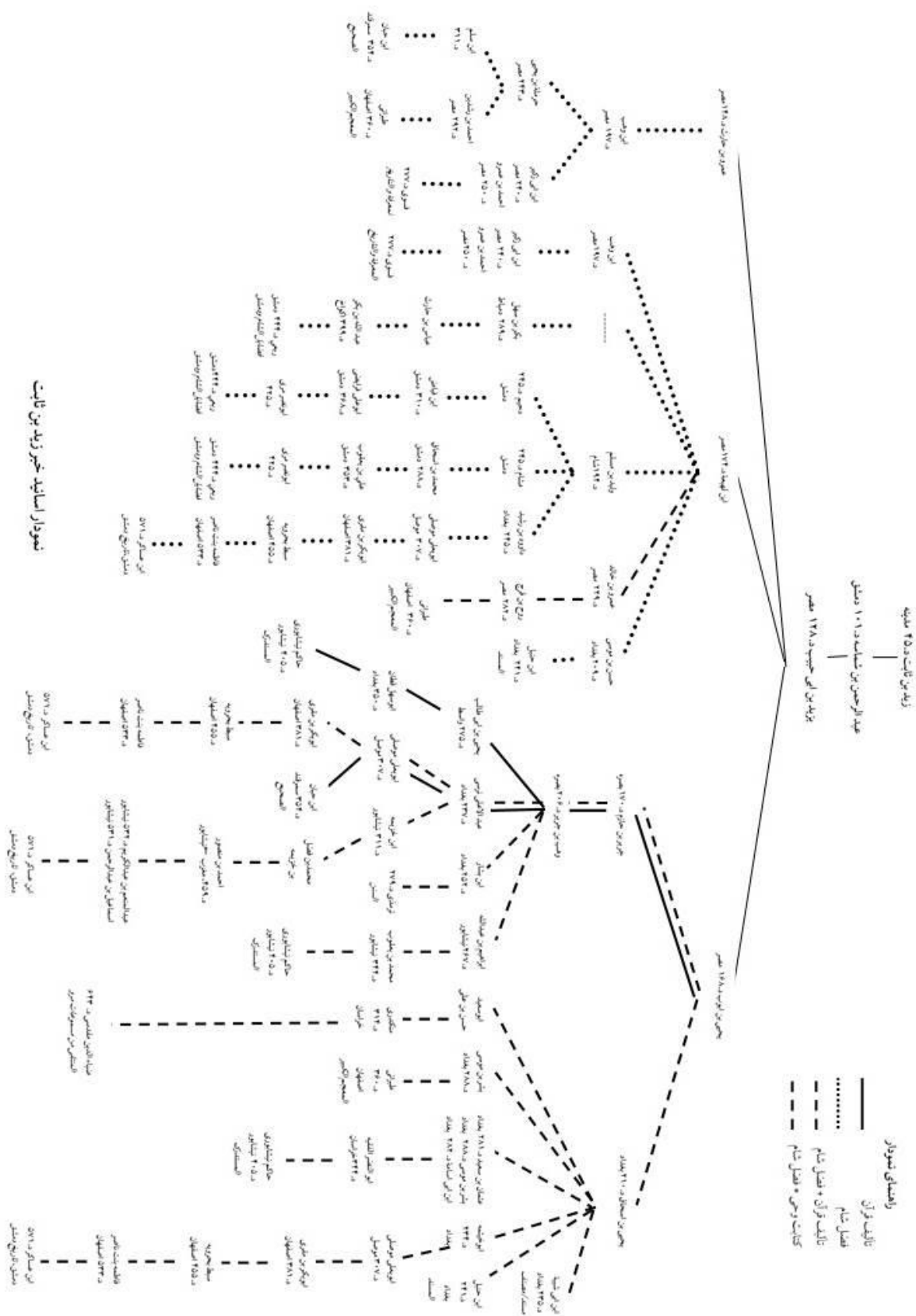
خ) أخبرنا عبد الله بن محمد بن سلم حدثنا حرملة بن يحيى حدثنا ابن وهب أخبرني عمرو بن الحارث - و ذکر ابن سلم آخر معه - عن يزيد بن أبي حبيب عن ابن شماس أنه سمع زيد بن ثابت يقول:.... (ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص ۲۹۳).

۳-۱-۳. تحلیل اسناد

ابن لهیعه قاضی مصر بود (بخاری، بی تا، ج ۵، ص ۱۸۲) و در سال ۱۷۴ق در مصر از دنیا رفت (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۳۵۸). نام او در میان کسانی ذکر شده است که همراه صالح بن علی بن عبدالله بن عباس (م. ۱۵۱ ق) به شام رفتند (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۳۲، ص ۱۳۶). صالح یکی از امرای شام در دوران حکومت عباسی بود (صفدی، ۱۹۹۱، ج ۱، صص ۱۹۵-۱۹۶). راویان طبقات بعد، اهل مصر، شام و بغداد هستند. ابن لهیعه نسبت به کل نمودار، حلقه مشترک فرعی محسوب می شود. فرد دیگری که اخبار این گروه را از ابن ابی حبيب نقل کرده، عمرو بن حارث است. راویان او نیز غالباً اهل مصر هستند. عمرو به درخواست امیر عباسی، صالح بن علی، برای آموزش ادبیات به فرزندانش به مصر رفت (بخاری، ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۳۲۱). آنچه ابن عساکر در مورد همراهی ابن لهیعه و صالح بن علی در شام گفته، در مورد عمرو بن حارث نیز مطرح کرده است (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۵، ص ۴۵۵). نمودار اسانید این گروه در سمت چپ شکل آتی دیده می شود. اتصال با نقطه چین برای نشان دادن اخبار مشتمل بر مؤلفه فضل شام است. استفاده از خط تیره به جای نام راوی نیز، انقطاع در نقل را نشان می دهد.

۳-۲-۳. تحلیل متن

تحریرهای این گروه تنها مشتمل بر مؤلفه سخن پیامبر (ص) درباره مدح شام و گسترش بال های فرشتگان بر آن است. با اینکه متن ها از نظر جمله بندی شبیه به هم هستند؛ اما برخی تفاوت های جزئی بین آنها وجود دارد. برای مثال در همه موارد، عبارت «طوبی للشام» ذکر شده است، اما در تحریر (ج)، «طوبی لأهل الشام» آمده است. همچنین، این عبارت در برخی موارد یک مرتبه، گاه دو مرتبه و گاهی سه مرتبه تکرار شده است. در انتهای متن نیز، در یک مورد «الملائكة»، (الف) در دو مورد «ملائكة الله» (پ، ت) و در سه مورد «ملائكة الرحمن» (ب، ث، ج) ذکر شده است. در بیشتر تحریرها، دلیل مدح شام، گسترش بال های فرشتگان بر این سرزمین دانسته شده؛ اما در تحریر (ح)، دلیل آن، احاطه رحمت خداوند بر شام است. به علاوه، در غالب تحریرها، سؤال مخاطب از پیامبر (ص) درباره چرایی این فضیلت، با عباراتی چون «مَا بَالُهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟» (چ) یا «وَمَا ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟» مطرح شده؛ اما تحریر (خ) فاقد سؤال راوی است.

۴. تحلیل نهایی

نمودار کلی دسته‌های پیشین در شکل بالا آمده و طبق این نمودار، یزید بن ابی حبیب (م. ۱۲۸ ق) حلقه مشترک اصلی این اخبار است. با توجه به اینکه خود ابن ابی حبیب و راویان او ساکن مصر بوده‌اند، باید گفت، رواج این خبر پیش از مرگ ابن ابی حبیب در سال ۱۲۸ ق و در مصر بوده است. ابن ابی حبیب از سوی عمر بن عبد العزیز اموی (م. ۱۰۱ ق) مفتی مصر بود (ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۳، ص ۵۶۲). با توجه به سال درگذشت مروی عنه او، یعنی ابن شماسه (م. ۱۰۱ ق)، وی به احتمال زیاد در زمان تصدی مقام افتا از سوی خلیفه اموی این خبر را دریافت نموده و طبیعتاً پیش از سال ۱۲۸ ق آن را به شاگردانش منتقل کرده است. از سویی، ترویج فضائل سرزمین شام در دوران حکومت بنی امیه که در شام حکومت می‌کردند، از سوی کارگزاران این دستگاه به جهت تقویت پایگاه آنها و تثبیت هرچه بیشتر قدرتشان انجام می‌شد. به‌ویژه با آغاز زمزمه‌های دعوت عباسیان که بر اساس منابع تاریخی، از نخستین سال‌های سده دوم هجری شروع شد (دینوری، ۱۹۶۰، ص ۳۳۲) و تهدیدی برای امویان محسوب می‌شد.

طبق روش تحلیل اسناد - متن، تنها وجه مشترک تحریرهای مختلف یک خبر است که می‌توان صورت‌بندی آن را به حلقه مشترک اصلی نسبت داد؛ اما این اخبار در یک مؤلفه اشتراک ندارند و این، تعیین آنچه را که قابل انتساب به حلقه مشترک است، دشوار می‌کند؛ اخباری که تنها مشتمل بر مؤلفه تألیف قرآن هستند، اندک بوده و به احتمال زیاد تقطیع شده‌اند. یک نمونه از این تقطیع در شکل بالا قابل مشاهده است؛ آنجا که خط چین و خط ممتد همراه با هم هستند و بعد از نام «ابویعلی» از هم جدا می‌شوند. بدین ترتیب، می‌توان گفت که مدح شام، مؤلفه ثابت و اصلی این اخبار است. چنانکه غیر از یکی از نقل‌های ابن لهیعه، بقیه تحریرهای به دست رسیده، از دو راوی یزید تنها مشتمل بر همین مؤلفه است. حتی اگر تحریرهایی که تنها مشتمل بر مدح شام هستند، همگی تقطیع شده باشند، باز هم فراوانی آنها نشان می‌دهد که بیشتر راویان یا نویسندگان جوامع حدیثی، پیام اصلی خبر را مدح شام می‌دانسته‌اند.

دقت در اخبار یحیی بن ایوب (م. ۱۶۸ ق) نشان می‌دهد، مؤلفه تألیف قرآن به عنوان مقدمه‌ای بر بیان فضیلت شام مطرح شده است؛ زیرا این اخبار، مؤلفه تألیف قرآن را تنها به عنوان وصف مخاطب پیامبر (ص) در بیان مدح شام مطرح کرده و بعد به پرسش و پاسخی درباره دلیل این فضیلت گریز می‌زند و آن وصف را با همان اجمال رها می‌کند. در نتیجه، گوینده تنها قصد داشته است با کنار هم نهشت این دو، فضل شام را با قداست قرآن گره بزند، یا از نقش زید در نگارش و جمع قرآن که در زمان انتشار این خبر توسط یزید بن ابی حبیب مشهور بوده است، به عنوان یک خبر کهنه استفاده کند و بخش دوم را به عنوان خبر نو، به مخاطب خود بقبولاند؛ زیرا اخبار مشتمل بر ماجرای جمع قرآن، در نیمه نخست قرن دوم رواج یافته بود. تاریخ‌گذاری روایات جمع قرآن ابوبکر و عثمان و روایات مربوط به جمع قرآن توسط حضرت علی (ع) نیز، این موضوع را تأیید می‌کنند.

هارالد موتسکی با تاریخ‌گذاری روایات جمع قرآن ابوبکر و روایات تدوین رسمی قرآن به دست عثمان، انتشار این اخبار را توسط ابن شهاب زهری (م. ۱۲۴ ق) و در ربع نخست قرن دوم هجری دانسته است (موتسکی، ۱۳۹۲، ص ۲۹۰). سیف‌الدین کارا نیز، با بررسی روایات مربوط به جمع قرآن حضرت علی (ع)، به این نتیجه رسید که رواج این اخبار توسط ابن سیرین (م. ۱۱۰، عراق) و در دهه اول قرن دوم هجری صورت گرفته است. وی می‌افزاید: اختلاف روایات مربوط به جمع قرآن در این بازه از زمان، نشان می‌دهد که اصل جمع در دوره متقدم، مورد اتفاق و تنها مصداق نخستین جامع قرآن محل اختلاف بوده است (Kara, 2016, p.23).

نزدیکی زمانی و تفاوت در بومی که دو دسته اخیر در آن رواج یافته‌اند، نشان از یک تقابل فرهنگی و سیاسی بین عراق و شام دارد؛ زیرا مدینه، یعنی محل رواج اخبار جمع ابوبکر و عثمان، پایگاه فرهنگی امویان بود و عراق، یعنی محل رواج اخبار جمع امام علی (ع)، شاهد تبلیغات عباسیانی که نزدیکی به آل محمد را به عنوان وجه برتری خود بر امویان مورد تأکید قرار می‌دادند. تقابل شام با عراق، در برخی اخبار فضیلت شام (ر.ک: ربیع، ۱۹۵۰، ص ۱۲؛ سمعانی، ۱۴۱۲، ص ۴۰) نشان می‌دهد، دست‌کم برخی از این اخبار،

در زمان تقابل سیاسی بین این دو سرزمین شکل گرفته‌اند.

به هر حال، به نظر می‌رسد، یادکرد بحث تألیف قرآن در خبر محل بحث، بیش از اینکه یک داده تاریخی درباره جمع قرآن باشد، به عنوان اطلاعات کهنه، مقدمه طرح اطلاعاتی تازه درباره شام شده است تا با استفاده از یک بحث داغ در جامعه، مضمون فضل شام را به مخاطب بقبولاند. جالب اینکه عبارت «نُؤْلِفَ الْقُرْآنَ مِنَ الرِّقَاعِ» تنها در دسته اخبار یحیی بن ایوب وجود دارد؛ یعنی همان اخباری که در عراق رواج بیشتری دارد. گویا تنها در عراق قبول خبر متضمن فضیلت شام، منوط به گره‌زدن آن با بحث تألیف قرآن در زمان پیامبر (ص) بوده است؛ اما قبول همین خبر در شام یا مصر، به چنین مؤلفه‌ای نیاز نداشته است.

چنانکه قبلاً بیان شد، ابن ابی شیبه (م. ۲۳۵ ق) این خبر را در کتاب «الجهاد»، باب «ما ذکر فی فضل الجهاد والحثّ علیه» آورده است. منابع تاریخی از وقوع چندین طاعون در دوره خلفا و پس از آن، در دوران حکومت امویان خبر می‌دهد. طاعون عمواس در دوره خلیفه دوم (دینوری، ۱۹۹۲، ص ۶۰۱)، طاعونی گسترده در سال ۷۹ ق (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۹، ص ۲۷)، طاعون فنیات در سال ۸۶ ق (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۹، ص ۶۱)، طاعونی شدید در سال ۱۰۷ ق (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۱۱۷) و طاعون سلم بن قتیبه در ۱۳۵ ق (دینوری، ۱۹۹۲، ص ۶۰۲) از این جمله‌اند. شدت برخی از این طاعون‌ها در سرزمین شام به حدی بود که باعث کاهش تعداد مردم این سرزمین، ضعف سپاه و طمع سرزمین‌های اطراف برای غلبه بر شام می‌شد (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۹، ص ۲۷). به گفته برخی مورخان، طاعون در شام تمام‌شدنی نبود و به همین دلیل، حاکمان اموی هنگام وقوع طاعون، خارج از شهر ساکن می‌شدند (ابن تغری بردی، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۳۱۳).

رواج چنین روایاتی طبیعتاً موجب تشویق مردم به سکونت در این سرزمین و تقویت قدرت امویان می‌شد. چنانکه باب پیش‌گفته از اثر ابن ابی شیبه، مشتمل بر روایات دیگری نیز هست که فضیلت شام را بیان کرده و به آن فرا می‌خوانند. در دوره بعد از حکومت اموی نیز، با وجود انتقال مرکز حکومت از شام به بغداد، تداوم نقل روایات مدح شام ممکن است به انگیزه‌های سیاسی مانند حفظ قدرت یا تقویت سپاه صورت گرفته باشد؛ چه اینکه ابن لهیعه و عمرو بن حارث از کارگزاران و نزدیکان صالح بن علی، امیر شام در حکومت عباسیان بودند (بخاری، ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۳۲۱؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۳۲، ص ۱۳۶) و ابن لهیعه (م. ۱۷۴ ق) یکی از حلقه‌های مشترک فرعی این خبر است.

نتیجه‌گیری

با وجود استفاده‌ای که از روایت محل بحث زید بن ثابت در مطالعات تاریخ قرآن شده، این خبر تنها در مقام بیان فضیلت شام بوده است؛ چنانکه بسیاری از تحریرهای آن، تنها همین مؤلفه اخیر را دربردارد و سخنی از تألیف قرآن در آنها دیده نمی‌شود. با تاریخ‌گذاری این خبر به روش تحلیل اسناد - متن، به دست آمد که زید بن ابی حبیب (م. ۱۲۸ ق) حلقه مشترک اصلی این روایت است و با توجه به سال درگذشت او، مروی‌عنه و راویان، زمان انتشار مؤلفه فضیلت شام از این خبر را می‌توان در اوایل قرن دوم هجری تعیین کرد. ترویج چنین روایاتی، به ویژه از سوی امویان با انگیزه‌های سیاسی مانند استحکام بخشیدن به پایگاه حکومت بنی امیه و تثبیت قدرت این حکومت صورت می‌گرفت. همچنین، وقوع چندین طاعون در شام در دوره حکومت امویان، باعث کاهش جمعیت و به دنبال آن، ضعیف شدن سپاه و به خطراتادن موقعیت این سرزمین می‌شد و رواج روایاتی در بیان فضیلت شام و اهل آن موجب تشویق دیگران برای مهاجرت و سکونت در این سرزمین بود؛ اما مؤلفه تألیف قرآن در این اخبار، به خصوص در تحریرهای منتشر شده در عراق، حاشیه‌ای است و قصد دارد از آن به عنوان اطلاعات کهنه جهت قبولاندن فضیلت شام به مخاطب، مخصوصاً مخاطبان عراقی استفاده کند. در مجموع، نمی‌توان این خبر را یک خبر اصیل و قرینه‌ای مستقل برای استدلال بر جمع قرآن در زمان پیامبر اکرم (ص) شمرد. در عین حال، امکان اینکه اشاره گذرا به مؤلفه تألیف قرآن، در اصل خبر زید بن ابی حبیب وجود داشته باشد، کاملاً

منتفی نیست؛ زیرا در یکی از تحریرهای ابن لهیعه نیز دیده می‌شود. در نهایت، با اینکه اصل این خبر در بیان فضل شام جعلی است؛ اما چنانکه از تحلیل اسناد - متن خبر معلوم می‌شود، انتشار آن در اوایل قرن اول و تفاوت مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن در تحریرهای مختلف که به تناسب نیاز و فضای فکری مخاطبان بوم‌های مختلف محل انتشار آن بوده است، داده‌های تاریخی و فرهنگی جالب توجّهی به دست می‌دهد.

منابع و مأخذ

- ابن ابی شیبّه، عبدالله بن محمد. (۱۹۹۷). مسند. به کوشش عادل عزازی و احمد مزیدی، دار الوطن.
- ابن ابی شیبّه، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۹). المصنف فی الاحادیث والآثار. به کوشش کمال یوسف الحوت، مكتبة الرشد.
- ابن تغری بردی، یوسف. (۱۳۴۸). النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة. دار الکتب المصرية.
- ابن جوزی، عبد الرحمن بن علی. (۱۴۱۲). المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک. به کوشش محمد و مصطفی عبد القادر عطا، دار الکتب العلمیة.
- ابن حبان، محمد. (۱۳۹۳). الثقات. دایرة المعارف العثمانیة.
- ابن حبان، محمد. (۱۴۱۴). صحیح ابن حبان. به کوشش شعیب ارنؤوط، مؤسسة الرسالة.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۰۴). تهذیب التهذیب. دار الفکر.
- ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۷). جمهرة اللغة. به کوشش رمزی منیر بعلبکی، دار العلم للملایین.
- ابن سعد، محمد. (۱۴۱۰). الطبقات الکبری. به کوشش محمد عبد القادر عطا، دار الکتب العلمیة.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴). تحف العقول. به کوشش علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب علیهم السلام. علامه.
- ابن عبد البر، یوسف بن عبد الله. (۱۴۱۲). الاستیعاب فی معرفة الاصحاب. به کوشش علی محمد بجای، دار الجیل.
- ابن عدی، عمر بن احمد. (بی‌تا). بغیة الطلب فی تاریخ حلب. به کوشش سهیل زکار، دار الفکر.
- ابن عساکر، علی بن حسن. (۱۴۱۵). تاریخ دمشق. به کوشش عمرو بن غرامة، دار الفکر.
- ابن قتیبه دینوری، عبد الله بن مسلم. (۱۹۹۲). المعارف. به کوشش ثروت عکاشه، هیئة المصرية العامة للكتاب.
- ابن کتانی، محمد بن حسن. (۱۹۸۱). التشیبیهات من اشعار اهل الاندلس. به کوشش احسان عباس، دار الشروق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷). البدایة و النهایة. دار الفکر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۴۱۷). الفهرست. به کوشش ابراهیم رمضان، دار المعرفة.
- ابو حیان توحیدی، علی بن محمد. (۱۴۰۸). البصائر و الذخائر. به کوشش وداد قاضی، دار صادر.
- ابوری، محمود. (۱۹۵۷). اضواء علی السنة المحمدیة. دار المعارف.
- ابوالشیخ اصفهانی، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۸). العظمة. به کوشش رضاء الله مبارکفوری، دار العاصمة.
- ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبد الله. (۱۴۱۷). المسند المستخرج علی صحیح الامام مسلم. به کوشش محمدحسن شافعی، دار الکتب العلمیة.
- ابویعلی موصلی، احمد بن علی. (۱۴۰۴). مسند ابی یعلی. به کوشش حسین سلیم اسد، دار المأمون للتراث.
- احمد بن حنبل. (۱۴۰۳). فضائل الصحابة. به کوشش وصی الله محمد عباس، مؤسسة الرسالة.
- احمد بن حنبل. (۱۴۲۱). مسند احمد. به کوشش شعیب ارنؤوط و دیگران، مؤسسة الرسالة.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۳۷۸). التاريخ الكبير. دایرة المعارف العثمانیة.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲). الصحيح. به کوشش محمدزهیر بن ناصر، دار طوق النجاة.
- بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۰۵). دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعة. دار الکتب العلمیة.
- بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۲۴). السنن الکبری. به کوشش محمد عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة.
- بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۱۰). شعب الایمان. به کوشش محمد بسیونی زغلول، دار الکتب العلمیة.
- ترمذی، محمد بن علی. (۱۹۹۸). الجامع الكبير. به کوشش بشارعواد معروف، دار الغرب الاسلامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۲). از شام تاریخی تا شام آخر الزمانی. علوم حدیث، ۱۸(۴)، پیاپی: ۷۰، ۳-۲۸.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبد الله. (۱۴۱۱). المستدرک علی الصحيحین. به کوشش مصطفی عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة.
- الحسن، محمد علی. (۱۴۲۱). المنار فی علوم القرآن. مؤسسة الرسالة.
- حسینی‌زاده، سیدعبدالرسول. (۱۳۹۲). جمع قرآن و تقسیمات آن. قم، بوستان کتاب.

- خليل بن احمد. (۱۴۰۹). العين. به كوشش مهدي مخزومي و ابراهيم سامرايي، دار الهجرة.
- ديب البغاء، مصطفى و ديب مستو، محيي الدين. (۱۴۱۸). الواضح في علوم القرآن. به كوشش دار الكلم الطيب.
- دينوري، احمد بن داود. (۱۹۶۰). الاخبار الطوال. به كوشش عبد المنعم عامر، دار احياء الكتب العربي.
- ذهبي، محمد بن احمد. (۲۰۰۳). تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الاعلام. به كوشش بشار عواد معروف، دار الغرب الاسلامي.
- ذهبي، محمد بن احمد. (۱۴۲۷). سير اعلام النبلاء. دار الحديث.
- راغب اصفهاني، حسين بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن. به كوشش صفوان عدنان داوودي، دار القلم.
- ربيعي، علي بن محمد. (۱۹۵۰). فضائل الشام و دمشق. به كوشش صلاح الدين منجد، المجمع العلمي العربي.
- زرقاني، محمد. (۱۴۱۵). مناهل العرفان في علوم القرآن. به كوشش فواز احمد زمرلي، دار الكتاب العربي.
- سمعاني، عبد الكريم بن محمد. (۱۴۱۲). فضائل الشام. به كوشش عمرو علي عمر، دار الثقافة العربية.
- سيوطي، عبدالرحمن بن ابي بكر. (۱۴۲۱). الاتقان في علوم القرآن. به كوشش فواز احمد زمرلي، دار الكتاب العربي.
- شاهپسند، الهه. (۱۳۹۸). تحليل اسناد-متن اخبار ناظر به خطای کاتبان قرآن. کتاب قيم، (۱)، ۹، پياپی: ۲۰، ۲۹-۵۶.
- صبحي صالح. (۱۹۷۷). مباحث في علوم القرآن. دار العلم للملايين.
- ابن يونس صدفی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۴۲۱). تاريخ ابن يونس المصري. دار الكتب العلمية.
- صفدي، خليل بن ابيك. (۱۹۹۱). تحفة ذوي الالباب فيمن حكي بدمشق من الخلفاء و الملوك و النواب. به كوشش احسان خلوصي و زهير حميدان، دار صادر.
- صنعاني، عبدالرزاق بن همام. (۱۴۰۳). المصنف. به كوشش حبيب الرحمن الاعظمي، المجلس العلمي.
- طباطبائي، سيد محمد حسين. (۱۳۹۰). الميزان في تفسير القرآن. مؤسسة الاعلمي للمطبوعات.
- طبراني، سليمان بن أحمد. (۱۴۰۴). المعجم الكبير. به كوشش حمدي سلفي، مكتبة العلوم و الحكم.
- عتر، نور الدين. (۱۴۱۴). علوم القرآن الكريم. مطبعة الصباح.
- عياشي، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). تفسير العياشي. به كوشش هاشم رسولي، المطبعة العلمية.
- فسوي، يعقوب بن سفيان. (۱۴۰۱). المعرفة و التاريخ. به كوشش اكرم ضياء عمري، مؤسسة الرسالة.
- فيومي، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي. مؤسسة دار الهجرة.
- كاظمي، عصمت و ديگران. (۱۴۰۲). کاربردشناسی اصطلاح «جمع قرآن» در روایات سده نخست هجری، کتاب قيم، (۲)، ۱۳، پياپی: ۲۹، ۱۹۹-۲۲۰.
- <https://doi.org/10.30512/kq.2023.19002.3514>
- کردی، محمد طاهر. (۱۳۶۵). تاريخ القرآن الكريم. الفتح.
- کريمی، محمود و طاووسی، سعيد. (۱۳۸۹). انگیزه‌های سیاسی در جعل و روایات مدح و ذم بلاد. دانش سیاسی، (۱)، ۶، پياپی: ۱۱، ۸۵-۱۲۵.
- کلاباذی، احمد بن محمد. (۱۴۰۷). الهداية و الارشاد في معرفة اهل الثقة و السداد. به كوشش عبد الله ليثي، دار المعرفة.
- کلينی، محمد بن يعقوب. (۱۴۲۹). الكافي. دار الحديث.
- مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲). الصحيح. به كوشش محمد فؤاد عبد الباقي، دار الكتب العلمية.
- مشكور، محمدجواد. (۱۳۵۷). فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و آرامی. بنیاد فرهنگ ایران.
- مقدسی، محمد بن عبد الواحد. (بی‌تا). المنتقى من مسموعات مرو. نسخه خطی. (نسخه آنلاین موجود در سایت الشاملة به آدرس: <https://shamela.ws/book/21635/2>)
- موتسکی، هارالد. (۱۳۸۵). جمع و تدوین قرآن: بازنگری دیدگاه‌های غربی در پرتو تحولات جدید روش‌شناختی. مرتضی کریمی‌نیا (مترجم)، هفت آسمان، (۴)، ۸، پياپی: ۳۲، ۲۹۹-۲۵۱.
- نووی، یحیی بن شرف. (۱۳۹۲). المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج. دار احیاء التراث العربی.
- نویری، أحمد بن عبد الوهاب. (۱۴۲۳). نهاية الأرب في فنون الأدب. دار الكتب و الوثائق القومية.

References

The Holy Quran

- Abu al-Shaykh al-Iṣfahani, 'Abdullah bin Muhammad. (1988). *Al-ʿAzamah*. Riza' Allah Mubarakfuri. Dar al-ʿAṣimah. [In Arabic]
- Abu Ḥayyan al-Tawhidi, 'Ali bin Muhammad. (1988). *Al-Baṣa'ir wal-Dhakha'ir*. Widad Qaḍi. Beirut: Dar Ṣadir. [In Arabic]

- Abu Nu'aym al-Iṣfahani, Aḥmad bin 'Abdullah. (1996). *Al-Musnad al-Mustakhraj 'ala Ṣaḥīḥ al-Imam Muslim*. Muḥammad Ḥasan Shafi'i. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Abu Rayyah, Mahmud. (1957). *Aḍwā' 'ala al-Sunnah al-Muḥammadiyyah*. Dar al-Ma'arif. [In Arabic]
- Abu Ya'la al-Mawṣili, Aḥmad bin 'Ali. (1984). *Musnad Abi Ya'la*. Ḥusayn Salim Asad. Dar al-Ma'mun lil-Turath. [In Arabic]
- Aḥmad bin Hanbal. (1983). *Faḍa'il al-Ṣahabah*. Waṣi Allah Muḥammad 'Abbas. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]
- Aḥmad bin Hanbal. (2000). *Musnad Aḥmad*. Shu'ayb Arna'uṭ. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]
- Al-Ḥasan, Muḥammad 'Ali. (2000). *Al-Manar fi 'Ulum al-Qur'an*. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]
- Ayyashi, Muḥammad bin Mas'ud. (1961). *Al-Ayyashi Interpretation*. Hashim Rasuli. Tehran: Al-Maṭba'a al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Bayhaqi, Aḥmad bin Husayn. (1985). *Dala'il al-Nubuwwah wa Ma'rifat Ahwal Ṣaḥib al-Shari'ah*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Bayhaqi, Aḥmad bin Ḥusayn. (1990). *Shu'ab al-Iman*. Muḥammad Basyuni Zaghlul. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Bayhaqi, Aḥmad bin Husayn. (2003). *Al-Sunan al-Kubra*. Muḥammad 'Abd al-Qadir 'Aṭa. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Bukhari, Muḥammad bin Isma'il. (1958). *Al-Tarikh al-Kabir*. Da'irat al-Ma'arif al-'Uthmaniyya. [In Arabic]
- Bukhari, Muḥammad bin Isma'il. (2001). *Al-Ṣaḥih*. Muḥammad Zuhayr bin Naṣir. Jeddah: Dar Ṭawq al-Najah. [In Arabic]
- Dhahabi, Muḥammad bin Aḥmad. (2003). *Tarikh al-Islam wa Wafayat al-Mashahir wal-A'lam*. Bashshar 'Awwad Ma'ruf. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Dhahabi, Muḥammad bin Aḥmad. (2006). *Siyar A'lam al-Nubala'*. Beirut: Dar al-Ḥadith. [In Arabic]
- Dib al-Bugha, Muṣṭafa, & Dib Mastu, Muḥyi al-Din. (1998). *Al-Waḍiḥ fi 'Ulum al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Kalim al-Ṭayyib. [In Arabic]
- Dinawari, Aḥmad bin Dawud. (1960). *Al-Akḥbar al-Ṭiwal*. 'Abd al-Mun'im 'Amir. Dar Iḥya' al-Kutub al-'Arabiyya. [In Arabic]
- Fasawi, Ya'qub bin Sufyan. (1981). *Al-Ma'rifah wal-Tarikh*. Akram Ḍiya' 'Umari. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]
- Fayumi, Aḥmad bin Muḥammad. (1994). *Al-Miṣbaḥ al-Munir fi Gharib al-Sharḥ al-Kabir lil-Rafi'i*. Riyadh: Mu'assasat Dar al-Hijrah. [In Arabic]
- Ḥakim al-Naysaburi, Muḥammad bin 'Abdullah. (1991). *Al-Mustadrak 'ala al-Ṣaḥīḥayn*. Muṣṭafa 'Abd al-Qadir 'Aṭa. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Ḥusaynizadah, Sayyid 'Abd al-Rasul. (2013). *Compilation of the Qur'an and Its Classifications*. Qom: Bustan-i Kitab. [In Persian]
- Ibn 'Abd al-Barr, Yusuf bin 'Abdullah. (1991). *Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Aṣḥab*. 'Ali Muḥammad Bijawi. Beirut: Dar al-Jil. [In Arabic]
- Ibn Abi Shaybah, Abdullah bin Muḥammad. (1989). *Al-Musannaf fi al-Aḥadith wal-Athar*. Kamal Yusuf al-Hout. Maktabat al-Rushd. [In Arabic]
- Ibn Abi Shaybah, Abdullah bin Muḥammad. (1997). *Musnad*. Adel Azazi & Aḥmad Mazidi. Dar al-Watan. [In Arabic]

- Ibn ‘Adi, ‘Umar bin Ahmad. (n.d.). *Bughyat al-Ṭalab fī Tarikh Halab*. Suhayl Zakkar. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn al-Jawzi, Abdulrahman bin Ali. (1991). *Al-Muntazam fī Tarikh al-Umam wal-Muluk*. Muhammad & Mustafa Abdulqadir Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn al-Nadīm, Muhammad bin Ishaq. (1996). *Al-Fihrist*. Ibrahim Ramazan. Beirut: Dar al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Ibn Asakir, Ali ibn al-Ḥassan. (1995). *Tarikh Dimashq*. ‘Amr bin Gharamah. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Durayd, Muhammad bin Hassan. (1987). *Jamharat al-Lughah*. Ramzi Munir Ba‘labakki. Beirut: Dar al-‘Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Ibn Hajar al-‘Asqalani, Ahmad bin Ali. (1984). *Tahdhib al-Tahdhib*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Hibban, Muhammad. (1973). *Al-Thiqat*. Da‘irat al-Ma‘arif al-‘Uthmaniyya. [In Arabic]
- Ibn Hibban, Muhammad. (1994). *Sahih bin Hibban*. Shu‘ayb Arna‘ut. Beirut: Mu‘assasat al-Risalah. [In Arabic]
- Ibn Kathir, Isma‘il bin ‘Umar. (1987). *Al-Bidayah wal-Nihayah*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Kattani, Muhammad bin Ḥassan. (1981). *Al-Tashbihat min Ash‘ar Ahl al-Andalus*. Iḥsan ‘Abbas. Beirut: Dar al-Shuruq. [In Arabic]
- Ibn Qutaybah al-Dinawari, ‘Abdullah bin Muslim. (1992). *Al-Ma‘arif*. Tharwat ‘Ukashah. Al-Hay‘ah al-Miṣriyya al-‘Ammah lil-Kitab. [In Arabic]
- Ibn Sa‘d, Muhammad. (1990). *Al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Muhammad ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Shahr Ashub, Muhammad bin ‘Ali. (1960). *Manaqib Al Abi Ṭalib ‘alayhim al-salam*. Tehran: ‘Allamah. [In Arabic]
- Ibn Shubbah al-Ḥarānī, Ḥassan bin ‘Ali. (1984). *Tuḥaf al-Uqul*. ‘Ali Akbar Ghafari. Qom: Daftar-i Nashr-i Islami, affiliated to Jami‘ah-yi Mudarrisīn. [In Arabic]
- Ibn Taghribirdi, Yousuf. (1929). *Al-Nujum al-Zahira fī Muluk Misr wal-Qahira*. Dar al-Kutub al-Misriyya. [In Arabic]
- Ibn Yunus al-Sadafi, ‘Abd al-Rahman bin Muhammad. (2000). *Tarikh Ibn Yunus al-Misri*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- ‘Iter, Nour al-Din. (1994). *Uloum al-Qur‘an al-Karim*. Damascus: Maṭba‘at al-Ṣabah. [In Arabic]
- Ja‘fariyan, Rasoul. (2013). From Historical Syria to Eschatological Syria. *‘Uloum Hadith*, 18(70), 3-28. [In Persian]
- Kalabazi, Ahmad bin Muhammad. (1987). *Al-Hidayah wal-Irshad fī Ma‘rifat Ahl al-Thiqah wal-Sadat*. ‘Abd Allah Laythi. Beirut: Dar al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Kara, Seyfeddin. (2016). “The Suppression of ‘Alī ibn Abī Ṭālib’s Codex: Study of the Traditions on the Earliest Copy of the Qur‘ān”, October, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 75.
- Karimi, Mahmud, & Ṭavousi, Sa‘id. (2010). Political Motivations Behind Fabricated Narratives Praising or Condemning Regions. *Danish-i Siyasi*, 6(1), 11, 85-125. [In Persian]
- Kāẓimī, ‘Iṣmat, Irvani Najafi, Morteza, Hosseini, Bibi Zeynab, & Rezadad, Aliyeh. (2023). A Pragmatic Analysis of the Term 'Compilation of the Qur'an' in First-Century Hijri Narratives. *Kitab-e Qayyim*, 29, 199–220. [In Persian] <https://doi.org/10.30512/kq.2023.19002.3514>
- Khalil bin Ahmad. (1989). *Al-‘Ayn*. Mahdi Makhzumi & Ibrahim Samara‘i. Riyadh: Dar al-Hijrah. [In Arabic]
- Kulaynī, Muhammad bin Ya‘qoub. (2008). *Al-Kafi*. Beirut: Dar al-Ḥadith. [In Arabic]
- Kurdi, Muhammad Ṭahir. (1986). *Tarikh al-Qur‘an al-Karim*. Mecca: Al-Fath. [In Arabic]
- Maqdisi, Muhammad bin ‘Abd al-Wahid. (n.d.). *Al-Muntaqa min Masmu‘at Marw*. Available online at Al-maktabah al-shamilah: <https://shamela.ws/book/21635/2>. [In Arabic]

- Mashkour, Muhammad Jawad. (1978). *A Comparative Lexicon of Arabic and Semitic Languages Including Aramaic*. Tehran: Bunyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Motzki, Harald. (2006). The Compilation of the Qur'an: A Reassessment of Western Perspectives in Light of New Methodological Developments (M. Kariminiya, Trans.). *Haft Asman*, 8(4), 32, 251-299. [In Persian]
- Muslim bin Ḥajjaj. (1991). *Al-Ṣaḥīḥ*. Muhammad Fu'ad 'Abd al-Baqi. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya [In Arabic]
- Nawawi, Yahya bin Sharaf. (2013). *Al-Minhaj Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim ibn al-Ḥajjaj*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Nuwayri, Ahmad bin 'Abd al-Wahhab. (2002). *Nihayat al-Arab fi Funoun al-Adab*. Dar al-Kutub wal-Watha'iq al-Qawmiyya. [In Arabic]
- Raghib al-Iṣfahani, Ḥusayn bin Muhammad. (1991). *Mufradat Alfaẓ al-Qur'an*. Ṣafwan 'Adnan Da'udi. Damascus: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Rub'i, 'Ali bin Muhammad. (1950). *Faza'il al-Sham wa Dimashq*. Ṣalah al-Din Munajjid. Damascus: Al-Majma' al-'Ilmi al-'Arabi. [In Arabic]
- Safadi, Khalil bin Aybak. (1991). *Tuhfat Dhawi al-Albab fiman Ḥukuya bi-Dimashq min al-Khulafa' wal-Muluk wal-Nuwwab*. Iḥsan Khuluṣi & Zuhayr Ḥamidan. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic]
- Sam'ani, 'Abd al-Karim bin Muhammad. (1991). *Faza'il al-Sham*. 'Amr 'Ali 'Umar. Beirut: Dar al-Thaqafah al-'Arabiyya. [In Arabic]
- Ṣan'ani, 'Abd al-Razzaq bin Hammam. (1983). *Al-Musannaf*. Ḥabib al-Raḥman al-A'zami. Mecca: Al-Majlis al-'Ilmi. [In Arabic]
- Shahpasand, Elaheh. (2019). Text and reference analysis of the narratives about the Quran scribes' errors. *Kitāb-e Qayyim*, 20, 29-56. [In Persian]
- Sinai, Nicoli. (2014). "When did the consonantal skeleton of the Quran reach closure?", Part I, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 77. <https://doi.org/10.1017/S0041977X1400010X>
- Ṣubḥi Ṣaliḥ. (1977). *Mabaḥith fi 'Ulum al-Qur'an*. Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Suyuṭi, 'Abd al-Rahman Abu Bakr. (2000). *Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an*. Fawwaz Ahmad Zumarli. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Ṭabarani, Sulayman bin Ahmad. (1984). *Al-Muḥjam al-Kabir*. Hamdi Salafi. Medina: Maktabat al-'Ulum wal-Ḥikam. [In Arabic]
- Ṭabaṭaba'i, Sayyid Muhammad Ḥusayn. (2011). *Al-Mizan Interpretation of the Qur'an*. Beirut: Mu'assasat al-A'lam lil-Maṭbu'at. [In Arabic]
- Tirmidhi, Muhammad bin 'Ali. (1998). *Al-Jami' al-Kabir*. Bashshar 'Awwad Ma'ruf. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Zarqani, Muhammad. (1995). *Manahil al-Irfan fi 'Ulum al-Qur'an*. Fawwaz Ahmad Zumarli. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]